

પચારદાનું મનોવિજ્ઞાન

Environmental Psychology

B.A Sem-II

પેપર - હિસ્ટિય ગોળા અનોવિશાળ
(પચવિરણાનું અનોવિશાળ)

જોધ - હિસ્ટિય ગોળા પેપર કોલેજ ઇન્ડિયનલ ચરીકાએ કુલ 20
ગુણાનું રહેશે. જેના IMP પ્રમ્ભી મુખ્ય પ્રમાણો જોપલે છે.

મુખ્ય 1 = વર્તન એ દ્વારા પ્રદૂષણાનો અથ સ્થાન કરી દ્વારા પ્રદૂષણાની સંસ્કરી.

મુખ્ય 1 = દ્વારા પ્રદૂષણાનો અથ સ્થાન કરી દ્વારા પ્રદૂષણાની સંસ્કરી
વર્તાવો.

મુખ્ય 2 = દ્વારા પ્રદૂષણાનું રાન કેવી રીતે ધારું હોય તેની વ્યવ્યાખ્યા.

મુખ્ય 2 = વૈચાહિક સંવિકાર અને સાંતૃપ્રેરણ સંયક્ત

મુખ્ય 1 = વૈચાહિક સંવિકાર અને સંસ્કૃતિની સમજૂલી જાયો.

મુખ્ય 2 = વૈચાહિક સંવિકાર, સાંતૃપ્રેરણ કે દ્વારા પ્રદૂષણાની
સમજૂલી જાયો.

મુખ્ય 3 = વર્તન ગીયતા અને આતિભીડની સમસ્યાઓ.

મુખ્ય 1 = વર્તન ગીયતાના પ્રકારો લરીકો બોલિક
અની સામાજિક ગીયતાની સમજૂલી જાયો.

મુખ્ય 2 = વર્તન ગીયતાની સંસર રૂપી જ્ઞાનભક્તા સમાજથી.

જો પ્રશ્નાનું માનનું

કુલ ગુણ = 20 ' સર્કેઓટો મુખ્ય = 12 માર્કસ

સર્કે રૂફનોંધ = 08 માર્કસ

20

4. હવા પ્રદૂષકો (Air pollutants) :

હવા પ્રદૂષણના વિવિધ કારણો હોય છે. પણ હવા પ્રદૂષણ અંગેની નીતિઓમાં ગાંધીયાંગાંઠ્યા, (મોટરોના ધૂમાડા, મેશ, આર્ડકાર્બનો, સલ્ફરડાયોક્સાઈડ, નાઈટ્રોજન ઓક્સાઈડ, પ્રકાશ, રાસાયણિક ધૂમાડા, કાર્બનમોનોક્સાઈડ અને સીસા જેવો સૌથી ગંભીર શહેરી પ્રદૂષકોના નિયંત્રણ ઉપર જ પ્રયત્નો કેંદ્રિત કરવામાં આવ્યાં છે. ખાસ કરીને દુનિયાનાં ધારણાં શહેરોમાં કાર્બનમોનોક્સાઈડ વાયુ નિયમિત રીતે અનારોગ્યપદ કક્ષાએ પહોંચી રહ્યો છે. આવા શહેરના બાળકોમાં વજન ઘટવું, જન્મપૂર્વેનો બાળમૃત્યુ દર વધવો અને મગજને હાનિ પહોંચવા જેવાં પરિણામ આવી શકે છે. તેનો આધાર ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ કેટલાં લાંબા સમય દરમિયાન હવા પ્રદૂષણની પરિસ્થિતિઓમાં રહે છે તેના પર રહેલો છે. આ (WHO)નાં નિરીક્ષણોનું તારણ છે.

4.1 વિશિષ્ટ વાયુઓની અસર :

ધારણા શહેરી વિસ્તારોમાં વાહનોમાંથી બહાર નીકળતો ધૂમાડો, ઔદ્યોગિક કારખાનાંની બજેલી રજકણો વગેરે મોટેભાગે કાર્બનમોનોક્સાઈડને બહાર કાઢવા માટે જીવાબદાર ગણવામાં આવે છે. નાઈટ્રોજન ઓક્સાઈડ પણ વિવિધ જોખમો સર્જે છે. નાઈટ્રોજન ઓક્સાઈડ લાલ ભૂખરા રંગનો જેરી અને વેદના - બળતરાજનક વાયુ છે. તે સામાન્ય તાપમાને અસ્તિત્વમાં હોય છે. જ્યારે ગરમી ઓક્સિજનને ઉપજાવે છે. હવામાં રહેલો નાઈટ્રોજન અન્ય વાયુઓ સાથે મિશ્ર થાય છે. સલ્ફર ડાયોક્સાઈડ એ એક રંગવિહીન, પ્રવાહીમાં ઓગળી જાય તેવો તીવ્ર વાસવાળો વાયુ છે. તે ગંધકના બળવાથી ઉદભવે છે. આ વાયુનો ઉપયોગ સલ્ફરિક એસિડ બનાવવામાં થાય છે જ્યારે આ વાયુ હવા સાથે ભણે છે ત્યારે તે દમના હુમલાનું કારણ બને છે.

4.2 ધૂમાડો મેશ અને સીસાની અસરો :

ધૂમાડો અને મેશ એ સ્પષ્ટ રીતે એવાં હવા પ્રદૂષકો છે, જેને ખૂબ જ જોખમકારક ગણવામાં આવે છે. સીસું ચાંદી જેવા રાખોડીયા રંગની ધાતુ છે. તે દરેક સ્વરૂપમાં જેરી છે. છ વર્ષથી નીચેનાં બાળકો મોંમાં મુક્કી પેટમાં ઉતારે ત્યારે સીસું ખૂબજ ભયજનક બને છે. સામાન્ય રીતે તે ધરની દીવાલો અને બારણાંમાં રંગની પોપડી સ્વરૂપે રહેલું હોય છે. આ ધાતુ ક્યારેક બુધ્ધિ ને પણ નુકશાન પહોંચાડે છે, વૃદ્ધિને અસર કરે છે અને શ્રવણસંવેદનનાં અંગોને અસર કરે છે. તે બાળકની ભાષા ગ્રહણ કરવાની શક્તિને ઘટાડે છે અને બાળકની ધ્યાન એકાગ્રતાની શક્તિને હાનિ પહોંચાડે છે.

4.3 મોટરોના ધૂમાડાનું પ્રદૂષણ :

અન્ય કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતાં દ્વિયકી વાહનો, રીક્ષાઓ, મોટરો, બસ કાર, ખટારાઓ કે જે કેરોસીન, પેટ્રોલ કે ડિઝલથી ચાલે છે તે તમામ પ્રકારના વાહનો હવાને વધુ પ્રદૂષિત કરે છે. માનવસર્જિત નાઈટ્રોજન ઓક્સાઇડના 50%, કાર્બન મોનોક્સાઇડનાં 67%, અને ઔદ્યોગિક વિસ્તારોમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હાઈડ્રોકાર્બનના 50% જથ્થા માટે આ વાહન ધૂમાડો જવાબદાર છે. મોટાભાગના ઔદ્યોગિક વિસ્તારો કે જ્યાં વિદ્યુત મથકો આવેલાં છે, ત્યાં પર્યાવરણના કુલ પ્રમાણમાં બે તૃતીયાંશ જેટલો સલ્ફર ડાયોક્સાઇડ નીકળે છે. અને મોટાભાગના હવા પ્રદૂષકોના સમગ્ર ગણતરના અડધા ભાગ જેટલાં પ્રદૂષકો ગણતાં રહે છે.

૫ તૈગિનું હવા પ્રદૂષણ (Personal Air pollution) :

વિસ્તારોમાં ભૌતિક માનવરચિત પર્યાવરણની માનવવર્તન અને સ્વાસ્થ્ય પર થતી અસરોને ધ્યાનમાં લીધા વિના બંધાતા મકાનોની રચનાને લીધે લાંબેગાળે તીવ્ર મનોવૈજ્ઞાનિક અસંતોષ ઉદ્ઘબવે છે. એવા સ્થાપત્યની રચના અને બાંધકામને ભૌતિક પર્યાવરણજન્ય ઘટકો તરીકે ધ્યાનમાં લેવામાં આવતા નથી. આવાં બાંધકામો તો મુખ્યત્વે હવા અને અવાજનાં પ્રદૂષણો તેમજ ટોળા-ભીડની અસરોથી મુક્ત હોવા જોઈએ.

7. હવા પ્રદૂષણનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાયછે? (How Air Pollution is Perceived?) : ✓

સામાન્યત: શહેરી વિસ્તારમાં વાતાવરણજન્ય હવા મોટેભાગે ગ્રામ્ય વિસ્તારો કરતાં ગરમથી અતિગરમ હોય છે. શહેરી હવા તેના ઔદ્યોગિક અને વાહનોના ધૂમાડા, મેશ અને ગટરોની ગંધથી ખૂબ જ પ્રદૂષિત હોય છે. લોકોને આવી જેરી રજકણોથી મિશ્રિત હવા શાસોચ્છવાસમાં લેવાની થાય છે. માનવી દરેક પ્રકારની હવા અને ધૂમાડો શાસમાં લેછે, ત્યારે સારી ગંધ છે કે ખરાબ ગંધ અથવા ઈચ્છિત ગંધ છે કે અનિચ્છિત ગંધ છે તેનો જેદ પાડતો નથી. આપણે જેરી ગેસ અને ધૂમાડો અથવા રાસાયણિક પદાર્થો મિશ્રિત હવા લેવાનું ઈચ્છિતા નથી. પરંતુ પવનની લહેર દ્વારા આપણે ફૂલની સુગંધ, સૌદર્યવર્ધક પદાર્થોની ખુશબુ, અતારની સુગંધનો શાસોચ્છવાસ દ્વારા અનુભવ કરીએ છીએ. મંદિરમાં કપૂર, ધૂપસળી અને ઘણી વસ્તુઓની ગંધ આપણે શાસમાં લઈએ છીએ. પરંતુ આ ગંધ પણ કેટલાંક લોકો માટે એલજર્જનું કારણ બને છે તેથી તેઓ આવી આનંદદાયક ગંધને શાસમાં લેવાથી દૂર રહે છે. આપણું નાક એક વિશિષ્ટ સાંવેદનિક અંગ છે જે કોઈપણ પ્રકારની ગંધનો જેદ પાડી શકે છે. એટલું જ નહીં, તે ગંધને સ્વીકારવી કે તેનો અસ્વીકાર કરવો તે નક્કી કરી શકે છે. આપણી નાકની અંદર આવેલ પ્રાણોન્દ્રિયની આંતરત્વચા ખરાબ ગંધ પ્રત્યે અતિસંવેદનશીલ હોય છે. નાકમાં આવેલ આ પ્રાણોન્દ્રિયની આંતરત્વચા દ્વારા નિર્ણય કરાય છે કે હવા શાસોચ્છવાસ માટે યોગ્ય છે કે અયોગ્ય. કારણ આપણે નાક મારફતે જ શાસ અને સુગંધ લઈએ છીએ.

7.1 પ્રાણોન્દ્રિય :

આપણે આપણા નાક મારફતે શાસ લઈએ છીએ અને ગંધ પણ નાક મારફતે જ લઈએ છીએ. પરંતુ જોવા અને સાંભળવા માટે જેમ આંખ અને કાન એવા જુદા જુદા સાંવેદનિક અવયવો છે તેમ શાસ લેવા અને સુંધવા માટે જુદા જુદા સાંવેદનિક અવયવો નથી. નાકમાં પ્રાણોન્દ્રિયની આંતર ત્વચા સુંધવા માટે ઘણી સંવેદનશીલ હોય છે. જ્યારે પ્રાણોન્દ્રિયની આંતરત્વચાના ગ્રાહકોને કોઈ ઉદ્ઘ્રિપન મળે ત્યારે આપણને ગંધનો ઘ્યાલ આવે છે. બધા જ સમય માટે તેનો અનુભવ થતો નથી. નાકના પોલાણના ઉપરના ભાગે વાળના છેડા જેવા પ્રાણોન્દ્રિય ગ્રાહકો આવેલા છે. જે સુંધવામાં ખાસ વિશિષ્ટ હોય છે. તેને મોટેભાગે પ્રાણોન્દ્રિયનું Epitheliam કહે છે, જે નાકની બંને બાજુ પોલાણમાં આવેલા છે. આ ગંધ માટેનો સંવેદનશીલ વિસ્તાર છે. નાકના માર્ગને અંતે બંને બાજુથી એક બાજુ પ્રાણોન્દ્રિય બલબ અને બીજી બાજુ પ્રાણોન્દ્રિય ઈપીથેલીયમ આવેલા છે. જો શાસમાં લેવાતી હવામાં કોઈ ગંધ હશે તો તે પ્રાણોન્દ્રિય વિસ્તારને ઉદ્દીપત કરશે. હવા લેવાનો માર્ગ પ્રાણોન્દ્રિય

વિસ્તારની સ્ફેર નીચે આવેલો હોવાથી કેટલાકવાર કોઈ વસ્તુ સુંધરા માટે આપણે લોકો શાસ લેવો પડે છે. પરંતુ ખૂબજ તીવ્ર દુર્ગંધ તુરત જ પ્રાણીન્દ્રિય વિસ્તારને ઉદ્દીપ કરે છે. ખાસ કરીને તીવ્ર દુર્ગંધથી મિશ્રિત પ્રદૂષિત હવાની ગંધ લેવાયછે ત્યારે તુરત જ તેનું શાન બોધ પણ થાય છે. પરંતુ કેટલાંક રંગવિહીન અને ગંધરદિત જેરી પદાર્થો કે જે હવાને પ્રદૂષિત કરેછે તે આપણે કોઈપણ સંવેદન વિના શાસમાં લઈએછીએ જે વારંવાર આપણા સ્વાસ્થ્યને અસર પણોંચાડે છે. દા.ત. કાર્બન મોનોક્સાઇડ જે રંગવિહીન અને ગંધરદિત છે તે ખૂબ જ જેરી ગેસ છે આ ગેસ ગીય વાહનબ્યવહાર હોય તેવા શહેરી વિસ્તારોમાં હવામાં ખૂબ જ પ્રમાણમાં જમાં થાય છે.

7.2 દુર્ગંધ અને પૂર્વગ્રહ :

હવા પ્રદૂષણ ગંધ કે ખરાબ ગંધ સાથે (નોડાપેલ) સંકળાયેલ હોવાથી લોકો પ્રદૂષણના કારણરૂપ પ્રદૂષકો પ્રત્યે નિષેધક મનોવલણ વિક્સાવે છે. ખરાબ ગંધ લોકોને ગમતી નથી પછી તે હવામાં હોય કે પછી લોકોમાં હોય દા.ત. અમેરિકનોએ માનવશરીર સાથે દુર્ગંધને જોડી છે. જ્યારે યુરોપીયનો અમેરીકામાં સ્થાનાંતરિત થયા ત્યારે ખેતરો અને વાડીઓમાં મજૂર તરીકે કામ કરવા દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હબસીઓને પણ સાથે લાવ્યા હતા. તેઓએ હબસીઓનાં શરીરમાંથી કેટલાંક પ્રકારની દુર્ગંધનો અનુભવ કર્યો. હબસીઓ કાળા, ગંદા અને આતંદુરસ્ત હતા તેથી અમેરિકનોએ શરીરની દુર્ગંધને હબસી સાથે અને અન્ય જુદી ચામડીવાળા લોકો સાથે જોડી. આ નિષેધક મનોવલણ અમેરિકન સંસ્કૃતિમાં સામાન્ય બની ગયું અને તેમણે જે લોકોના શરીર દુર્ગંધ અને ધૃણાજનક ગંધવાળા હતા તે લોકો પ્રત્યે નિષેધક મનોવલણ કે પૂર્વગ્રહ વિક્સાવ્યો. આવી શરીરની દુર્ગંધ કે ધૃણાજનક ગંધ અન્ય જાતિના લોકોમાં અને ત્યાં સુધી કે ગોરા લોકોના શરીરમાં પણ રહેલી હોય છે.

આપણને જણાય છે કે કેટલાક લોકો જે પરસેવે રેબાઝ થઈ જાય છે તે કેટલાંક પ્રકારની દુઃખદ અરુચિકર ગંધનું કારણ બની શકે અને આપણે આવા લોકો સાથે હળવા મળવા કે ભળવામાં હિચકીચાટ અનુભવીએ છીએ. આવું માત્ર અર્સ્વચ્છ ટેવોને કારણે જ નહી પરંતુ કેટલાંક જાતિગત ગુણો અથવા આંનુવંશિક ગુણોને કારણે હોય છે. કેટલાંક પ્રાયોગિક અભ્યાસોમાં જણાયું છે કે બીજા લોકોને પણ અરુચિકર દુર્ગંધનો અનુભવ થાય તો અરુચિકર દુર્ગંધવાળા લોકો તેમને ગમવા માಡે છે. બ્યક્ટીરિઓ વચ્ચેની સામાજિક આંતરકિયા પણ આવા ચોક્કસ સમાન ઉતેજકો - પરિબળો પર આધારિત છે. એવો જ અનુભવ ખરાબ ગંધ કે હવા પ્રદૂષકો માટે પણ થઈ શકે છે.

8. હવા પ્રદૂષણ અને પવનની કર્તૃત્વ પર થતી અસર :

(The effect of air pollution and wind on performance) :

હવા પ્રદૂષણની અસરો માનવીના કર્તૃત્વ પર પણ જણાઈ છે. આ સંદર્ભે થયેલા અભ્યાસો દર્શાવે છે કે જ્યાં ખૂબ જ ગીય વાહનબ્યવહાર છે તેવા શહેરી વિસ્તારોમાં દરેક દસ લાખે હવામાં ૨૫ થી ૧૨૫ અંશ કાર્બન મોનોક્સાઇડનો જમાવ થયેલો જણાયો છે. આટલા મોટા પ્રમાણમાં હવામાં કાર્બનમોનોક્સાઇડનો જમાવ ખૂબ જ હાનિપ્રદ છે. જો

મકરણાની રૂપરેખા

1. પ્રાર્થાવિક
2. વૈયક્તિક અવકાશ
3. આંતર વૈયક્તિક સંપર્ક અને વૈયક્તિક અવકાશ પર અસર કરતાં સાંસ્કૃતિકના અને વ્યક્તિગત પરિબળો
4. વ્યક્તિગત અવકાશ અને સંસ્કૃતિ
5. કોઈ એક વૈયક્તિક વૈયક્તિક અવકાશમાં દ્વારા કરવું.
6. સ્વાધ્યાય

1. પ્રાર્થાવિક (Introduction) :

માનવી સામાજિક માઝી હોવાથી પોતાનું સામાજિક વાતાવરણ રચતો હોવા છતાં પોતાના જીવન માટે મુખ્યત્વે ભૌતિક વાતાવરણ પર નિર્ભર છે. ભૌતિક વાતાવરણ ઘણી બધી રીતે તેના જીવન પર અસર કરે છે. જ્યાં સુધી આપણું આસપાસનું ભૌતિક વાતાવરણ આપણને ખલેલ પહોંચાડતું નથી, અને તે આનંદદાયક હોય છે ત્યાં સુધી આપણે સુખી છીએ. પરંતુ જ્યારે તે અસુખદ અથવા ખલેલકર્તા બને છે ત્યારે આપણું જીવન દુઃખી બની જાય છે. આપણું ભૌતિક વાતાવરણ અને આસપાસનું વાતાવરણ ઘણું આનંદદાયક અને ઉત્તેજક હોય ત્યાં સુધી આપણે આપણું જીવન સુખેથી જીવીએ છીએ. માનવ વર્તન ઘણા બધા વાતાવરણજન્ય પરિબળોથી પ્રભાવિત થતું હોવાથી વર્તમાન સમયમાં વાતાવરણજન્ય પાંસાઓના સંબંધિત મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસો પણ એક અભ્યાસનો વિષય છે. વાતાવરણજન્ય પરિબળોના વિધાયક અને નિષેધક પાંસાઓ પ્રત્યે માનવીની પ્રતિક્રિયા શું છે? હોલહન (Holahan 1986) જાણાવે છે કે પર્યાવરણ મનોવિજ્ઞાન માનવ વર્તન અને ભૌતિક જગત વચ્ચેની આંતરક્રિયા સાથે કામ કરે છે. સોમર (Sommer 1980) જાણાવે છે કે પર્યાવરણ મનોવિજ્ઞાનનું છેય ભૌતિક વાતાવરણ માનવ વર્તનને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે તે સમજાવવાનું છે, અને આ સમજને પર્યાવરણમાં પરિવર્તનો અને સુધારાઓ કરવામાં ઉપયોગમાં લેવાનું છે. આપણે આ પ્રકરણમાં વૈયક્તિક અવકાશ, અને હસ્તક્ષેપ પ્રતિક્રિયાનો અભ્યાસ કરવાનો છે.

2. વૈયક્તિક અવકાશ (Personal space) :

દરેક માનવમાઝી ઈચ્છેછે કે આંતરક્રિયાત્મક વાતાવરણમાં તેનો પોતાનો વૈયક્તિક અવકાશ હોય. સોમર (Sommer-1966) ના મતે વ્યક્તિ તેના વાતાવરણ સાથે બે માર્ગે

આંતરકિયા કરેછે. એક વૈયક્તિક અવકાશના માર્ગ અને બીજું હુમતના પ્રદેશ (Territory)ના માર્ગ. વૈયક્તિક અવકાશ એટલે આપણા આસપાસની તમામ અદ્રશ્યમાન છદ. આ છદ વ્યક્તિના ફરતે આસપાસના વિસ્તાર પૂરતી મર્યાદિત હોય છે. આ વિસ્તારમાં અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિ ઉસ્તક્ષેપ કરી શકતા નથી. આ માટે ભૌતિક સીમાની રેખા હોય છે. જે જોઈ શકતી નથી, અદ્રશ્ય હોય છે. આપણા માંની દરેક વ્યક્તિ સાથે તેનો અવકાશ ફરતો રહે છે. ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં આ વૈયક્તિક અવકાશ મોટો થઈ શકે છે અને ચોક્કસ સંજોગોમાં વ્યવસાયમાં કે અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે જે આંતરકિયા કરીએ છીએ તે મુજબ તેમજ સ્થળ પ્રમાણે સંકોચાઈ પણ શકે છે. વ્યક્તિના આ અવકાશમાં અન્ય કોઈ દ્વારા ઉસ્તક્ષેપ થાય છે ત્યારે તે સંઘર્ષમાં અથવા પીછેહઠમાં પરિણામે છે.

2.1 અધિકાર કે હુમત પ્રદેશ (Territory) :

હુમત પ્રદેશ જમીનનો કોઈ વિભાગ એટલે મોટેભાગે એક રાજકીય એકમની (દા.ત. એક વ્યક્તિ કે એક જૂથ) હુમત દેઠળ નો ભૌગોલિક વિસ્તાર, અથવા હુમત એટલે વ્યક્તિઓ દ્વારા, પ્રાણી કે પ્રાણીઓની પ્રજનન જોડી દ્વારા સંકળાયેલો અને રક્ષાયેલો વિસ્તાર. વૈયક્તિક અવકાશ કરતાં હુમત - પ્રદેશ નિશ્ચિત, કાયમી અને એક જગ્યાંએ સ્થિર હોય છે. તે જોઈ શકાય છે. પોતાના માટેનો વિસ્તાર જે વ્યક્તિઓ દ્વારા જાહેર થઈ શકે તેવો વિસ્તાર છે. આ વિસ્તાર ઉપર વ્યક્તિ પોતાની માલિકીનો દાવો કરી શકે છે. હુમત એ ગૃહકેન્દ્રી છે. વ્યક્તિ આ વિસ્તારની ચારેબાજુ સીમા રેખા ખેંચી-દોરી તે ભૌતિક અવકાશની માલિકી ધરાવી શકે છે. અને પોતાની હુમતનો દાવો કરી શકે છે. હુમતની જેમ ઘર, પોતાની જમીન, જંગલનો વિસ્તાર, કુંગરો વગેરે વ્યક્તિની પોતાની ભૌતિક જગ્યા હોઈ શકે છે.

વૈયક્તિક અવકાશ એ કોઈ નવો ઘ્યાલ નથી. અગાઉના લેખકોએ તેમના કાર્યમાં આ ઘ્યાલને ઉપયોગમાં લીધેલ છે. 1960 પછી મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પર્યાવરણના મનોવિજ્ઞાનના ઉદ્ભવથી વૈયક્તિક અવકાશનો ઘ્યાલ જાણીતો બન્યો છે. વૈયક્તિક અવકાશનાં મૂળ અન્ય વિદ્યાશાખાઓ જેવી કે જીવ વિજ્ઞાન નૃવંશશાસ્ત્ર અને સ્થાપત્યકલાવિજ્ઞાનમાં જોવા મળેછે. (1937)માં કાટ્જે (Katz) તેના પુસ્તક 'Animals and Man' માં પ્રથમવાર વૈયક્તિક અવકાશ (Personal space) ના ઘ્યાલનો ઉપયોગ કર્યો હતો. આમ 1960 થી આ શર્ધે પ્રયોગ વૈયક્તિક અને વૈજ્ઞાનિક જગતમાં ખૂબજ જાણીતો બન્યો. 1978 માં (Bell) બેલ અને તેના સાથીઓ કહે છે કે આ ઘ્યાલ વિશે પર્યાવરણ મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં 200 કરતાં પણ વધુ પ્રકાશનો આ 1960 થી 1980 ના વીસ વર્ષના ટૂંકાગાળામાં પ્રકાશિત થયેલ છે.

તદ્દન ભિન્ન હોય તો પણ તે અસમાનતાને ભૂલી જાય છે. એમાં પણ જો સમાન જૂથની વ્યક્તિઓ સ્ત્રી-પુરુષ હોય તો વધુ તીવ્ર આકર્ષણ અનુભવે છે.

સામ્યને લીધે આકર્ષણ અને ગાઢ સંપર્ક કેમ થાય છે તે અંગે બાઈન્ઝ કરેલો અભ્યાસ સૂચવે છે કે સમાન વ્યક્તિઓ એકબીજાને ગમે છે. ઉપરાંત સમાન વ્યક્તિ ઉપર ભરોસો મૂકી શકાય છે. તેથી ભય કે જો ખમ સામે વ્યક્તિ સલામતી અનુભવે છે. સમાન વ્યક્તિ આણીને સમયે મદદ કરશે એવું વ્યક્તિને લાગે છે. ઉપરાંત સમાન વ્યક્તિ સાથે મુક્ત રીતે પ્રત્યાયન કરી શકાય છે. અસમાન કે આણગમતી વ્યક્તિ સાથે વાતચીતમાં જો ખમ રહે છે.

જો સમાનતાનાં પ્રમાણ ઘણું વધારે હોય તો મૈત્રી વિકસવાની શક્યતા હોય છે. તેથી વ્યક્તિ વચ્ચેનું અંતર, અવકાશ ઘટે છે. તોસે અને મેર્ચીસેલ્સનો (1969) તેમજ રોઝનફેલ્ડ (1965) નો અભ્યાસ સૂચવે છે કે નિષેધક આવેગો અનુભવતી વ્યક્તિઓ પરસ્પર વચ્ચેના અંતરમાં વધારો કરે છે. વિધાયક આવેગોમાં સમાનતા હોય ત્યારે અંતર ખૂબ ઘટે છે.

4. વ્યક્તિગત અવકાશ અને સંસ્કૃતિ :

વ્યક્તિઓ વચ્ચેના અવકાશ ઉપર સંસ્કૃતિ અસર કરે છે.

4.1 અતિક્રમણ :

દા.ત. જો એક વ્યક્તિના અવકાશમાં બીજી વ્યક્તિ ધુસણખોરી કરે તો પહેલી વ્યક્તિ શું કરે તેનો આધાર બીજી વ્યક્તિની સંસ્કૃતિ ઉપર રહેલો છે. જો બીજી વ્યક્તિની સંસ્કૃતિ અને પહેલી વ્યક્તિની સંસ્કૃતિ એક જ હોય તો પહેલી વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિના આગમનને આવકારશે, પણ જો બીજી વ્યક્તિની સંસ્કૃતિ જુદી હોય, તો પહેલી વ્યક્તિ તેનો વિરોધ કરશે.

4.2 અંગત અવકાશ :

જ્યારે બંને વ્યક્તિઓ સમાન સંસ્કૃતિની હોય, ત્યારે પણ તેમની વચ્ચે જળવાતા અંતરનો આધાર તેમની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનાં ધોરણો ઉપર રહેલો છે. આ અંગે હોલના અભ્યાસો દર્શાવે છે કે ઉત્તર અમેરિકા, ગ્રેટ બ્રિટન અને સ્કેન્ડીનેવીયાના લોકો એકબીજાથી વધારે અવકાશ છોડીને (દૂર) રહેવાનું પસંદ કરે છે. જ્યારે ફાંસ, ગ્રીસ અને પશ્ચિમ અશીયાના લોકો મોટો અવકાશ રાખવાનું પસંદ કરતાં નથી. કેમ કે જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓમાં, વ્યક્તિઓ વચ્ચે રાખવાના ઈચ્છનીય અંતર અંગેનાં ધોરણો જુદાં જુદાં છે. આને લીધે જ્યારે બીજી સંસ્કૃતિનાં અવકાશ અંગેનાં ધોરણોથી અજ્ઞાની વ્યક્તિઓ બીજા દેશના પ્રવાસે જાય છે ત્યારે ત્યાંના ભિન્ન ધોરણોને લીધે તેને આધાત લાગે છે.

4.3 પ્રેમ અને જીતીયતા :

પ્રેમ અને જીતીય વર્તન જેવા ગાઢ સંપર્કોમાં બે વ્યક્તિઓની આંતરરક્ષિયામાં ક્રટલો અવકાશ જળવવો તે અંગે પણ વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં ભિન્નતા છે. દા.ત. ભારતીય અને પુરોપીયન કે અમેરિકન સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે તફાવત છે. ભારતીય સ્ત્રી-પુરુષની જોડી

પ્રેમ અને જાતીયતામાં પણ બીજા લોકોની “બે આંખની શરમ” અને વડીલોની આમન્યા જાળવે છે. તેથી જહેરમાં એકબીજાને વળગતાં કે ચુમતાં નથી. તેઓ પરણેલાં હોય કે ટૂંકું સમયમાં પરણવાનાં હોય તો પણ જહેરમાં એકબીજાથી છ ઈચ્છા દોઢ છૂટ જેટલું અંતર જાળવે છે.

જો તેઓ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતાં હોય તો ધરમાં પણ બીજી વ્યક્તિઓની હાજરીમાં પરસ્પર ને સ્પર્શ ન થાય એટલું અંતર તેઓ મોટેભાગે રાખે છે. વિવાહ કે લગ્ન વખતે પણ તેઓ જહેરમાં સામસામે કે બાજુ બાજુમાં એકબીજાને સ્પર્શી વગર બેસે છે.

પણ છેલ્લા ત્રણ-ચાર દાયકા દરમ્યાન આમાં ધીરે ધીરે પરિવર્તન આવતું જાય છે. મોટાં નગરોમાં અને શૈક્ષણિક વ્યાવસાયિક સામાજિક રીતે આગળ વધેલા સમુદાયોમાં, પદ્ધિમી સંસ્કૃતિ ચલાયિત્રો અને પ્રસાર માધ્યમોના પ્રભાવને લીધે સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના અંગત સંપર્કોમાં અને અવકાશમાં મોટા ફેરફારો દેખાતા થયા છે. અંગત સંપર્કોમાં હવે આવાં યુવક યુવતીઓ બહુ જ ઓછું અંતર રાખે છે અને કેટલાંક જોડાં તો છૂટથી જહેરમાં એકબીજાને સ્પર્શી પણ લેતા હોય છે.

ભારતની કેટલીક જનજાતિઓ અને પછાડી જાતિઓમાં લગ્ન પહેલાં જ યુવક પોતાની પસંદ યુવતીને પોતાને ઘરે રાખે છે. જો તે તેની જાતિએ નક્કી કરેલા મર્યાદિત સમયમાં એ યુવતી દ્વારા બાળક મેળવે તો તે એ યુવતીને પરણી શકે છે. જો તેને એ સમયમાં બાળક ન થાય તો તે એ યુવતીને પરણી શકતો નથી. આમ, આવી જનજાતિઓમાં સ્ત્રી પુરુષનાં અંગત સંપર્ક અંગેનાં ધોરણો ભારતના બાકીના લોકોના ધોરણો કરતાં જુદાં છે. પણ જો યુવક યુવતી બંને એક જ જનજાતિનાં હોય તો જ આવી છૂટ અપાય છે. જુદી જનજાતિની વ્યક્તિ સાથે આવા ગાઢ સંપર્ક બાંધી શકતા નથી.

આમ વ્યક્તિગત અવકાશ ઉપર માત્ર પરિસ્થિતિ, કાર્ય કે વ્યવસાયના સ્વરૂપની જ અસર થતી નથી પણ જે તે વ્યક્તિના સમૂહની વિશિષ્ટતાઓ અને તેના શિરસ્તાઓ અને પરંપરાઓની પણ અસર થાય છે.

તેથી ભારત જેવાં અનેક ધર્મો, ઉપસંસ્કૃતિઓ અનેક ભાષાઓ, સમુદાયો અને જ્ઞાતિઓવાળા દેશમાં બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે આંતર વ્યક્તિગત સંપર્કોમાં તેમજ અંગત અવકાશમાં રાખવામાં આવતા અંતર વિશે આ વિવિધ જ્ઞાતિ જાતિ વગેરે જૂથોમાં સંશોધનો થવાં જરૂરી છે. આ બધા વિવિધ જૂથોમાં આવી માહિતી એક જ પદ્ધતિ વડે મેળવાય એવી શક્યતા ઓછી હોવાથી, વિવિધ જૂથોની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આવી માહિતી મેળવવાની નવી નવી પદ્ધતિઓ વિકસાવવી જોઈએ. નાઉલ્સ અને જહોનસન (1974) પણ કહે છે કે પદ્ધતિઓમાં વૈવિધ્ય હોવા છિતાં તે બધી એક જ પાસાં કે પરિણામનું માપન કરે છે.

4.4 વ્યક્તિનો આર્થિક-સામાજિક મોભો :

સોમર વગેરેના અભ્યાસો દરશાવે છે કે વ્યક્તિઓ વચ્ચેના પ્રતિભાવોમાં જેમ

વિવિધ સાંસ્કૃતિક જૂથો ચોક્કસ અંતર જાળવી રાખે છે, એજ રીતે વિવિધ વંશીય જૂથો પણ અમુક અંતર જાળવે છે. દા.ત. ગોરા અને કાળા સામાજિક જૂથોના સભ્યો એક ૪ અંતર જાળવી રાખતા હતા એવું નોંધાયું છે. શ્રેરર (Scherer 1974) ના અભ્યાસમાં જગ્ઘાયું કે નિમ્ન આર્થિક સામાજિક મોભાવાળાં ગોરાં બાળકોએ મધ્યમ આર્થિક સામાજિક મોભાવાળાં ગોરાં બાળકો સાથેની આંતરકિયા દરમ્યાન ચોક્કસ અંતર જગ્ઘાયું હતું. મધ્યમ આર્થિક સામાજિક મોભાવાળાં ગોરા બાળકોએ કાળાં બાળકો સાથેની આંતરકિયામાં વધારે મોટું અંતર રાખ્યું હતું. અભ્યાસોમાં એ પણ જગ્ઘાયું કે વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંપર્કમાં વંશીય તફાવતો કરતાં એ વંશ જૂથોનાં આર્થિક સામાજિક મોભા દ્વારા ચોક્કસ અંતર વધારે સારી રીતે જગ્ઘાયું હતું. આમ વ્યક્તિના વંશ કરતાં આર્થિક સામાજિક મોભો વધુ અસરકારક બને છે.

વિવિધ ભારતીય સમુદ્ધાયો વચ્ચે મોભામાં રહેલાં તફાવતો તેમની વચ્ચેના વ્યક્તિગત સંપર્કોમાં અમુક અંતરને જાળવી રાખે છે. પણ જો નીચા મોભાના ગણાતા સમુદ્ધાયની (કે જ્ઞાતિની) વ્યક્તિનો આર્થિક સામાજિક મોભો અન્ય વ્યક્તિ જેટલો ૪ કે તેનાથી ઉંચો હોય તો એ બે વ્યક્તિઓના સંપર્કોમાં રહેલું અંતર ઓછું થઈ જાય છે. દા.ત. ઉચ્ચ શિક્ષાણ, ઉંચો હોદ્દો કે સારી આવકવાળી અનુસૂચિત જાતિની વ્યક્તિ સાથે બીજી જ્ઞાતિના લોકો લગભગ સમાન કક્ષાએ, અંતર રાખ્યા વગર વ્યવહાર કરે છે. કેટલીકવાર તો આવી બે લિમન જ્ઞાતિની વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંપર્કમાં અંતર એટલું ઘટી જાય છે કે તેઓ રોટી બેટી વ્યવહાર પણ કરે છે.

4.5 વ્યક્તિની પરિસ્થિતિ :

વ્યક્તિગત અંતર અને અવકાશ ઉપર પરિસ્થિતિની મહત્વની અસર થાય છે. કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં વ્યક્તિઓ વચ્ચેનું અંતર બહુ જ ઘટી જાય છે. દા.ત. જાહેર સભામાં, કથા આખ્યાનમાં, નાટ્યગૃહમાં શ્રોતાગણમાં કે પ્રેક્ષકો વચ્ચે, રમતના મેદાન કે સ્ટેડીયમમાં, ટોળામાં તો ભેગા થયેલા લોકો એકબીજાને અડીને કે ધક્કા મારીને પણ ચાલતા હોય છે ત્યાં અંતર શૂન્ય બને છે. કોઈ વ્યક્તિના અણધાર્યાં આગમન કે અતિકમણને લીધે પણ પરિસ્થિતિ બદલાય છે. તેથી માનવીની બદલાતી જરૂરિયાત અને બદલાતી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વ્યક્તિગત અવકાશ નાનો-મોટો થાય છે.

વ્યક્તિગત અવકાશનું કદ લોકોના સ્વભાવ અને તેમના હેતુઓ કે તેમની વચ્ચેના સંબંધના સ્વરૂપ ઉપર પણ આધાર રાખે છે. તે પણ સમગ્ર પરિસ્થિતિનું જ સ્વરૂપ છે. હોલ (1966) ના મત મુજબ ઉત્તર અમેરિકાના લોકો બે વ્યક્તિ વચ્ચે નીચેના ચારમાંથી કોઈ એક લંબાઈનું અંતર રાખે છે : 1. ગાઢ સંબંધ અંગેનું અંતર, 2. વ્યક્તિગત અંતર, 3. સામાજિક અંતર અને, 4. જાહેર અંતર.

ગાઢ સંબંધ અંગેનું અંતર વધુમાં વધુ દોઢ ફૂટનું (45 સેન્ટીમીટર) અને ઓછામાં ઓછું શૂન્ય હોય છે. આવું અંતર બેમાંની એક પરિસ્થિતિમાં હોય છે. કાંતો બે વ્યક્તિઓ

પ્રેમમળન બનીને એકબીજાને સ્પર્શતી હોય, કાંતો બે જણા કુશ્ટી કે મુક્કાબાળ રમતા હોય કે મારામારી કરતાં હોય.

વ્યક્તિગત અંતર વધુમાં વધુ 4 ફૂટનું (120 સે.મી.) અને લઘુતમ દોઢ ફૂટનું (45 સે.મી.) હોય છે. મિત્રો વચ્ચેની હળવાશભરી કે રસપ્રદ પરિસ્થિતિમાં અથવા તો અજાહ્યા માણસ સાથે કોઈ અગત્યના વ્યવહારની પરિસ્થિતિમાં આવું અંતર જાળવવામાં આવે છે.

સામાજિક અંતર મહત્તમ ૧૨ ફૂટ (3.60 મીટર) અને લઘુતમ 4 ફૂટ (120 સે.મી.) જેટલું હોય છે. આટલું અંતર ધ્યાકીય પરિસ્થિતિમાં આદેશ આપતી વખતે બીજાના કાર્યનાં પર્યવેક્ષણમાં, કે સામાજિક આંતરકિયા વખતે જાળવવામાં આવે છે.

જાહેર અંતર 12 ફૂટથી વધારે (3.60 મીટરથી વધુ) હોય છે. આવા અંતરે વ્યક્તિઓ જે પરસ્પરકિયા કરે તેને હાજર રહેલા બીજા લોકો ચોક્કસ પણે જોઈ-સાંભળી શકે છે. તેથી તેમાં અંગત કે ખાનગી કંઈજ રહેતું નથી. રાજકીય સભાઓમાં, વ્યવસાય અંગેની કે સામાજિક મુદ્દા અંગેની સભામાં, નાટક ભજવતી વખતે કે નૃત્ય-સંગીતના કે સરકસ/જાહુના કાર્યક્રમોમાં આવું અંતર રાખવામાં આવે છે.

આ ચારેય પ્રકારની પરિસ્થિતિઓમાં લોકો આંતરકિયા કરે છે ખરા, પણ તેની રીત જુદી જુદી હોય છે, તેની અસરો પણ જુદી જુદી થાય છે. જ્યારે બે લોકો ખાનગી વાત કે ખાનગી કિયા (આલિંગન જેવી) કરવા માંગતા હોય ત્યારે ગાઢ સંબંધ અંગેનું ટૂંકું અંતર રાખે છે. જ્યારે વાત કે કિયા ખાનગી ન હોય છીતાં ઝડપથી અને અસરકારક રીતે કરવાની હોય ત્યારે વ્યક્તિગત અંતરની પરિસ્થિતિને પસંદ કરે છે. વ્યક્તિગત અંતર રાખ્યું હોય ત્યારે બે વ્યક્તિઓ મુશ્કેલી વિના એકબીજાને સાંભળી અને બોલી શકે છે. સામાજિક અંતર રાખ્યું હોય ત્યારે વાતચીત કરવા માટે મોટા અવાજે બોલવું પડે છે અને સાંભળવા માટે કાન સરવા કરીને સતત ધ્યાન આપવું પડે છે. સામાજિક અંતરે કિયાઓમાં થોડો વિલંબ પણ થાય છે. જાહેર અંતરે સંદેશવહન કરવા માટે બૂમો જ પાડવી પડે (અથવા માઈકનો ઉપયોગ કરવો પડે), અને કિયા-પ્રતિકિયા કરવામાં વધારે વિલંબની શક્યતાછે

4.6 વિવિધ વ્યક્તિગત અવકાશ (અંતર)ની અસરો :

આલ્બર્ટ અને ડેઢ્બ (Albert and Dabbs 1970) કોલેજ વિદ્યાર્થીઓથી જુદા જુદા અંતરે બેઠેલ વ્યક્તિએ બોલેલા સંદેશા-સાંભળવાની સરળતા અને સ્મૃતિ અંગે પ્રયોગ કર્યો. આ વ્યવસાય પ્રકારની આંતરકિયામાં બે, પાંચ અને પંદર ફૂટનું અંતર રાખ્યું હતું. વિદ્યાર્થીને કેટલા અંતરે સંદેશો બરોબર સંભળાયો, ક્યા અંતરે સાંભળવું મુશ્કેલ બન્યું અને અગવડ પડી તે નોંધવામાં આવ્યું. પરિણામ દર્શાવી છે કે જ્યારે સંદેશ મોકલનાર (બોલનાર) વ્યક્તિ સાંભળનાર થી પાંચ ફૂટના અંતરે બેસે છે ત્યારે શ્રોતા સંદેશાને સરળતાથી સાંભળે છે, અને સાંભળેલ વિગતોને વધારે પ્રમાણમાં યાદ રાખે છે. હોલનું પણ મંતવ્ય છે કે મૌખિક વ્યક્તિગત સંદેશા પાંચ ફૂટ દૂર રહીને આપવા જોઈએ.

(The Effects of High Density of Population)

જેમ વસ્તીની અતિ ગીયતા માનવીની લાગણીઓ અને મિજાજ મનોદર્શાને અસર કરે છે. તેમ માનવીના શરીરતંત્ર ઉપર પણ તેની અસરો થતી હશે એવી ધારણા કરવામાં આવે છે. વસ્તીની અતિગીયતા લોહીના દબાણમાં વધારો અને ફંદ્ય ધમની તંત્ર (કાર્ડિઓવેક્સક્યુલર તંત્ર) માં ફેરફાર જેવા શારીરિક ફેરફારોનું કારણ હોઈ શકે છે.

ઇવાન્સ (Evans 1975) કરેલ પ્રયોગમાં આ પરિકલ્પનાનું પરીક્ષાણ કરવામાં આવ્યું. ઇવાન્સ વિધેયો તરીકે પાંચ પુરુષો અને પાંચ સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ કર્યો. આ વિધેયોને એકવાર અતિગીયતાની પરિસ્થિતિવાળા નાના ઓરડામાંથી બીજીવાર પહોળા અને વિશાળ જગ્યાવાળા મોટા ઓરડામાં મુકવામાં આવ્યા હતા. દરેક વિધેયોને સાડા ત્રણ કલાક રાખ્યાં હતા. પ્રયોગ શરૂ થયા પછી ત્રણ કલાકે વિધેયના ફંદ્યના ધબકારા અને લોહીનું દબાણ માપવામાં આવ્યું. તેમાં જણાયું કે જ્યારે વિધેયોને પહોળી વિશાળ જગ્યાવાળી પરિસ્થિતિમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા તેના કરતાં જ્યારે વિધેયોને નાની સાંકડી જગ્યાની અતિ ગીયતાની પરિસ્થિતિમાં મૂકવામાં આવ્યા હતાં ત્યારે ફંદ્યના ધબકારાનો દર ઊંચો અને લોહીનું ઊંચું દબાણ જોવા મળ્યું હતું.

અતિગીયતાની પરિસ્થિતિઓમાં આ વિધેયોએ અન્ય શારીરિક ફેરફારો પણ દર્શાવ્યા. દા.ત. ત્વચાની પ્રતિકાર શક્તિમાં ફેરફાર. જ્યારે તેઓ પહોળી વિશાળ જગ્યાની પરિસ્થિતિમાં હતાં ત્યારે આવા કોઈ જ ફેરફારો દર્શાવ્યાં ન હતાં. સર્ગર્ટ (Sargent), એઝીલો (Aiello), ઇસ્પ્ટેઇન (Esptein), અને કાર્લિન (Karlin) દ્વારા તેમના વિધેયોને લોકોની મોટી સંખ્યા વચ્ચે મૂકી આવા જ અત્યાસો કરાયા હતાં. આ સંશોધકોને જણાયું કે તેમના લોકોની મોટી સંખ્યા વચ્ચે મુકાયેલા વિધેયોની હથેળીમાં પરસેવો વધુ થયો હતો અને જ્યારે તેઓ બહાર એકલા હતા ત્યારે તેમને આવો અનુભવ થયો નહતો.

7. વસ્તીની અતિ ગીયતાના પ્રકારોની અસરો : ✓

(The Effects of The Kinds of High Density of Population) :

સામાન્યત: લોકોમાં ભીડ અને નાની સાંકડી જગ્યા પ્રત્યે નિષેધાત્મક પ્રતિક્રિયા કરવાનું વલણ હોય છે. જ્યાં જગ્યા મર્યાદિત હોય ત્યાં તે શારીરિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક અગવડો (અસુવિધાઓ) ઉપજાવી શકે. તેથી આવી જગ્યામાં આગળ વધવામાં આપણે ખચકાટ-અનિય્યતા અનુભવતા હોઈએ છીએ. એ જગ્યા મર્યાદિત છે કારણકે તે જગ્યા માત્ર મર્યાદિત સંખ્યામાં લોકોને જ સમાવી શકે છે. જો આવી જગ્યામાં લોકો વધુ સંખ્યામાં ભેગા થાય તો તે બફારો અને પરસેવો ઉપજાવે છે, એમાં કેટલાક લોકોને ચક્કર આવવાનું સંવેદન પણ થાય છે. ત્યાં હરફર કરવાની સહેજ પણ જગ્યા હોતી નથી. આથી ભીડલાડ અને જગ્યાની મર્યાદાઓ વ્યક્તિમાં ચક્કર આવવાની લાગણી જન્માવે છે. જે વ્યક્તિઓ

ભીડની પરિસ્થિતિમાં હેતુઓ ઉશ્કેરાય હેતુઓ અને જગ્યાના નિયંત્રણોને લીધે પોતાને ઉશ્કેરાટ થયો એવું કહેછે. 1984 માં (Worchal) વોર્ચાલ અને (Brown) બ્રાઉને આનું પ્રાયોગિક પરીક્ષણ કર્યું. નાના જૂથના વિધેયોને ફિલ્મ બતાવવામાં આવી જેમાં બેઠક વ્યવસ્થા એવી હતી કે બે વ્યક્તિની બેઠકો વચ્ચેનું અંતર કાંતો અનુકૂળ કાંતો પ્રતિકૂળ રીતે નજીક હતું. વિધેયને ચાર પ્રકારની ફિલ્મો બતાવવામાં આવી. હાસ્ય વિનોદ દર્શાવતી, આકમકતા દર્શાવતી, કામુકતા દર્શાવતી અને કોઈ પણ લાગણી ન સંકળાયેલી હોય તેવી- કોઈ આવેગ ન જીત્તાવતી. એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે જે વિધેયો પ્રતિકૂળ રીતે નિકટ અંતરની પરિસ્થિતિમાં બેઠેલા તેઓ કોઈ એક ફિલ્મ મુજબ તેમની ઉત્તેજનાનું વર્ણન કરશે. જો તે કોઈ એક ફિલ્મને કારણે ઉત્તેજયા હોય તો તેમણે ભીડવાળી પરિસ્થિતિની અસુવિધા અનુભવવી જોઈએ નહીં. તેથી જો ફિલ્મ કોઈ પ્રકારની ઉત્તેજનાવાળી ન હોય તો વિધેયોએ ભીડવાળી પરિસ્થિતિની અસરોનું વર્ણન કરવું જોઈએ. આ અભ્યાસનાં પરિણામોએ પરિકલ્પનાને સમર્થન આપ્યું. ભીડની અસરો માટે મુખ્યત્વે ગીયતાનો પ્રકાર જવાબદાર હતો. વિધેયોની ઉત્તેજનાના અનુભવોના મૂળ કયાં તો ફિલ્મમાં અથવા ભીડની અનુભૂતિ પર આધારિત જણાયાં. એક સામાન્ય અવલોકન એ હતું કે વસ્તીની ગીયતાના પ્રકારની કે ભીડ કે આંતરવૈયક્તિક પરિસ્થિતિઓ ઉપર અસર પડી હતી. આથી સામાજિક ગીયતા અને જગ્યાની (ભૌતિક) ગીયતા વચ્ચે ભેદ પાડવો જરૂરી બન્યો છે.

7.1 ભૌતિક અને સામાજિક ગીયતા :

આ બંને ગીયતાઓ વચ્ચે ભેદ પાડવા અનેક લેખકોએ પ્રયત્નો કર્યા. બૌમ (Baum 1977) અને વાલિન્સ (Valins) તેમજ 1980માં પાઉલસ (Paulus) આ પાંસાઓનો અભ્યાસ કરેલ છે. આપેલ જગ્યામાં લોકોની સંઘ્યામાં વૃદ્ધિ કરીને સામાજિક ગીયતાની અસરોનું પરીક્ષણ કરાયું હતું. બે પરિસ્થિતિઓમાં તેનો અભ્યાસ કરાયો હતો. પહેલી પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય સાંજે (દિવસના અંતભાગમાં) ખંડમાં લોકોનો ચોક્કસ મર્યાદિત સંઘ્યામાં સમાવેશ કર્યો હતો. બીજી પરિસ્થિતિમાં એ જ ખંડમાં મોટી મિજલસ પાર્ટીવાળી સાંજ સાથે સરખામણી કરવામાં આવી હતી. પાર્ટીની પરિસ્થિતિમાં તે જ ખંડમાં સાંજે સમાજિક ગીયતા વધુ ઘરુ-ગીચો ગીય હતી. તેથી બીજી પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિદીઠ પ્રામ જગ્યા (અવકાશ)માં ઘટાડો કરાયો હતો. આનું બે પરિસ્થિતિમાં પરીક્ષણ કરાયું. 1. મોટા ખંડના પ્રવેશ દ્વારા આગળ મોટા મકાનમાં પ્રવેશ માટે લોકોનાં મોટું જૂથને રાહ જોવડાવવામાં આવી હતી. અહીં લોકોએ ભીડની ગીયતાનો અનુભવ કર્યો નહીં. 2. પરંતુ લોકોનું આ જ મોટું જૂથ જ્યારે ઉપર ચઢવાની લીઝુટમાં પ્રવેશ્યું ત્યારે ભીડ ખૂબ ગીય બની અને લીઝુટની નજીક પણ દરેક વ્યક્તિએ ગીયતાની પરિસ્થિતિનો અનુભવ કર્યો. આ બંને પ્રસંગોમાં કરેલ પ્રયોગ દર્શાવે છે કે અતિ સામાજિક ગીયતાની અને જગ્યાની ગીયતાની માનવીના વર્તન પર નિષેધાત્મક અસર થાય છે. રોસને (Ross 1973) તેમના પ્રયોગમાં

જોવા મળ્યું કે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોમાં સામાજિક ગીયતાની વધારે પ્રબળ નિષેધક અસરો થઈ હતી.

આ ક્ષેત્રના સંશોધકોએ અવલોકન કર્યું છે કે અતિગીયતાની અસરો સામાન્યતઃ સામાજિક વર્તનને અસર કરે છે. રેલ્વે સ્ટેશનના લેટકોર્ટ અથવા ભૂગર્ભના પેટા માર્ગો જ્યાં દરેક વ્યક્તિ પોતાના રસ્તા શોખવામાં વસ્ત હોય ત્યાં આપણાને અપરિચિત કે જાણીતી વ્યક્તિને પણ મળવાનું મન થતું નથી. આપણે વાતચીત કરવા કે મળવા માટે લોકોથી આકર્ષણ નથી. કારણે ભીડની અતિગીયતા આપણા સામાજિક મિલનના વલણને ઘટાડે છે. આવી પરિસ્થિતિઓમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાની જીતને બીજી વ્યક્તિથી મુક્ત રાખવા હોય છે. અથવા જો મળવાનું નિવારી શકાય તેમ ના હોય તો તપાસને (પૂછ પરછને) દુંગાવે છે. વસ્તીની અતિગીયતા દરમ્યાન (ઉદ્ભવેલ વર્તન પ્રકાર અંગે પ્રાયોગિક અભ્યાસો થયા છે. બૌમ (Baum 1975) અને ગ્રીનબર્ગ (Greenberg) ના તારણ મુજબ અતિગીયતાને પરિણામે વ્યક્તિઓને અણગમો થયો હતો અને અતિગીયતાને લીધે આકર્ષણ પણ ધટી જતું હતું. વોરશેલ અને ટેડ્લી (Worchel and Tedlie) એ 1976 માં કરેલા પ્રયોગમાં આઠ પુરુષોને એક કલાક સુધી અતિગીય પરિસ્થિતિમાં ગોંધી રાખવામાં આવ્યાં. ગોંધવાનો સમય માત્ર 1 કલાકનો હોવાથી અતિગીયતા હોવા છતાં તેઓ પરસ્પર મૈત્રી જાળવી શક્યા. છતાં તેમનું મૈત્રીપૂર્ણ વર્તન બીજા, ઓછી ગીય જગ્યાએ ગોંધેલા જૂથ કરતાં ઓછું હતું. આ દર્શાવે છે કે જેમ ગીયતા ધટે છે તેમ લોકો વચ્ચેની મિત્રતા વધે છે.

પૂર્ક અભ્યાસમાં લાંબાગાળા સુધી લોકોને ગીય પરિસ્થિતિમાં ગોંધવામાં આવે તો તેની લોકો પર થતી અસરનું પણ પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું. આવો અભ્યાસ હોસ્ટેલના મકાનમાં કરવામાં આવ્યો હતો. 1976 માં બરોન અને બેલેને (Baron and Bell) એક રૂમમાં ત્રણ જણા રહેતાં હોય એવી જગ્યાએ પ્રયોગ હાથ ધર્યો. બે વિદ્યાર્થીઓ માટે બંધાયેલ રૂમમાં ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. આ વિદ્યાર્થીઓએ આ રૂમમાં આખા વર્ષ દરમિયાન રહેવાનું હતું. ત્યાં તેઓ તેમના રૂમ સાથીઓ સાથે ઓછા સંતોષાયેલ હતાં. બે વિદ્યાર્થીઓ માટે બનેલ રૂમમાં બે જ વિદ્યાર્થી રહેતા હોય તેમના કરતા બે ના રૂમમાં રહેતા 3 જણા ઓછા સહકારવાળા હતાં. આ દર્શાવે છે કે જગ્યાની અતિગીયતા નિઝ આકર્ષણનું કારણ બનેછે. અતિગીયતાની પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોમાં આ નિઝ આકર્ષણ વધુ વ્યાપક હતું. 1975માં ઈપીસ્ટેઇન (Epstein) અને કાર્લિન (Karlin) પુરુષ અને સ્ત્રી વિધેયો સાથે પ્રયોગ હાથ ધર્યો. દરેક જૂથમાં છ વિધેયો હતા. તેઓને પ્રયોગમાં અતિગીયતા અને નિઝ ગીયતાની બંને પરિસ્થિતિઓમાં મૂકવામાં આવ્યાં. માપનોએ દર્શાવ્યું કે પુરુષોએ જગ્યાની નિઝ ગીયતાની પરિસ્થિતિ કરતા જગ્યાની અતિગીયતાની પરિસ્થિતિમાં જૂથના સત્યો સાથે વધુ નિષેધાત્મક પ્રતિભાવ દર્શાવ્યો હતો. જ્યારે સ્ત્રીઓએ જગ્યાની અતિગીયતાની પરિસ્થિતિમાં જૂથના સત્યો સાથે પસંદગી

ગમાનો વિધાયક પ્રતિભાવ દર્શાવ્યો હતો. જગ્યાની સમાન પ્રકારની ગીયતા પરિસ્થિતિમાં પોતાની સમાન જાતિના સભ્યો સાથે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોના પ્રતિભાવો નોંધપાત્ર રીતે જુદા પડ્યા, જેમાં પુરુષ માટે આણગમો અને સ્ત્રીઓ માટે ગમો હતો. આથી માનવ પ્રાણીઓના વર્તન ઉપર જાતિ એ ગીયતાની અસરોની કષા અને પ્રકાર નિર્ધારિત કરે છે.

પ્રયોગકર્તાઓને તેમના પ્રયોગમાં એક મહત્વનું અન્ય પરિણામ જોવા મળ્યું કે પુરુષો અને સ્ત્રીઓને ગીયતાની સમાન પ્રકારની અસરોનો અનુભવ કરાવ્યો હતો. આમાં સ્ત્રીઓનાં સામાજિક ધોરણો એવા હતા કે તેઓએ દુઃખ વેદના સહન કરવા અને તેમના જુથમાં અન્ય સભ્યો સાથે તે વહેંચવી. આ પ્રકારના મનોવલાણોમાં તેમને જુથના અન્ય સભ્યોને પસંદ કરતા કર્યા. અને તેઓમાં જુથ એકત્વ પણ હતું. પરંતુ પુરુષોના કિસ્સામાં સામાજિક ધોરણો એ તેમને વેદના-દુઃખ સહન કરવાની અને વહેંચવાની પરવાનગી આપી નહીં. આથી તેઓ નિર્ધેધક સામાજિક મનોવલાણવાળા બન્યા હતાં.

૪. અતિ ગીયતાની અસર રૂપે આકમકતા : ✓

(Aggression as the Effect of High Density) :

મર્યાદિત જગ્યાના વિસ્તારમાં વસ્તીની અતિગીયતા એ અનેક મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રતિક્રિયાઓનું કારણ છે. આ પ્રકારના વર્તનમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ કરતા જુદા પડે છે. વસ્તીની અતિગીયતા નિર્ધેધક અને વિધાયક પ્રતિક્રિયાઓ પ્રતિ દોરી જાય છે. માનવીને પીછેહઠની વૃત્તિ તરફ પણ દોરી જાય છે. 1974માં દૂલે (Dooley) ને તેના અભ્યાસમાં જોવા મળ્યું કે ઉચ્ચ સામાજિક ગીયતાની બેઠકમાં હાજરી આઘાં પછી પુરુષો અન્ય પ્રાણોગિક પરિસ્થિતિમાં સહભાગી થવાનું ઈચ્છતા ન હતાં. અને તેમણે પ્રયોગમાંથી પોતાની જતને પીછેહઠ કરાવી હતી, જ્યારે સ્ત્રીઓએ આવું કર્યું ન હતું. માનવીની મદદ કરવાની વૃત્તિ પણ બદલાયાં કરે છે. 1976માં વીનર (Weiner) અને અન્યોએ આ પાંસાનો શહેરી અને ગ્રામ વિધેયોમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. ઓછી જગ્યામાં વસ્તીની અતિગીયતા વ્યક્તિને આકમકતા પ્રતિ દોરી જાય છે. હટ (Hutt) અને વૈજી (Vaigey) એ તેમના પ્રયોગમાં આ ધારણાનું પરીક્ષણ કર્યું તેમને જોવા મળ્યું કે વસ્તીની જગ્યાની અતિગીયતા માનવીમાં વધુ આકમકતા જગાવે છે. પરંતુ લૂ (Loo) એ હટ અને વૈજી ના પરિણામોની ચકાસણી કરી. તેમાં વિપરીત પરિણામ આવ્યું છે. અતિગીયતા આકમક વર્તન પ્રતિ દોરી જતી નથી. લૂ જગાવે છે કે અતિગીયતા બાળકોના આકમક વર્તનને પ્રભાવિત કરે છે. 1974માં રોહે (Rohe) અને પેટરસન (Patterson) જગાવે છે કે અતિ ગીયતાની પરિસ્થિતિમાં બાળકોમાં આકમકતા મહત્વના નિર્ધારક અને ઓછી સાધન સામગ્રી માટેની હરીફાઈ હતી. અન્ય પ્રકારના એક સંશોધનમાં પુખ વિધેયો પર અતિગીયતાની અસરો અંગેની ચકાસણી કરવામાં આવી. તેમાં અતિગીયતાને પરિણામે આકમકતા જગૃત થઈ હતી અને તે અસરો સાતત્યપૂર્ણ હતી. ઓછી જગ્યાની પરિસ્થિતિમાં વસ્તીની ગીયતા ઉચ્ચતર રીતે વધી. તે પુરુષોમાં

આકમકતા પ્રતિ દોરી જતી હતી. પરંતુ સ્ત્રીઓમાં તેમ બન્યું નહીં. 1973માં સ્ટોકોલ્સ (Stokols), પીનર (Pinner) અને સ્કોપલર (Schopler) આઈ પુરુષો અને આઈ સ્ત્રીઓના વિધેયોને મોટી અને નાની રૂમોમાં મૂકી આકમકતાના વલણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમાં તેમણે જાણવા મળ્યું કે મોટા રૂમ કરતાં નાના રૂમમાં પુરુષો વધારે આકમક હતાં, જ્યારે સ્ત્રીઓએ નાના રૂમમાં આકમકતાનું કોઈ વલણ બતાવ્યું ન હતું. આ બધા પ્રાયોગિક પરિસ્થિતિઓમાં વસ્તીની અતિગીચતા અને નિભન જગ્યાની પરિસ્થિતિ પ્રતિ સામાજિક પ્રતિભાવોમાં જાતીય તફાવતો જણાયા હતા. અતિગીચતાની પરિસ્થિતિમાં પુરુષોએ લોકો માટે અને જગ્યા માટે ઓછી ઈચ્છા પ્રદર્શાયે કરી હતી. જ્યારે સ્ત્રીઓ આથી સ્પષ્ટ રીતે વિપરીત હતી. વસ્તીની અતિગીચતાની પરિસ્થિતિમાં સહભાગી થવામાં તેમજ વિવિધ પ્રાયોગિક પરિસ્થિતિઓમાં પણ તેવા જ પ્રકારના પ્રતિભાવો પ્રવર્તતા હતા. જેવા કે વસ્તીની અતિગીચતાની પરિસ્થિતિમાં પૂરતો વ્યક્તિગત અવકાશ ન મળવાથી પુરુષોએ પીછેહઠ કરી. તેમણે અન્ય લોકોના કલ્યાણને અને આકમક વર્તન ભાતોને ધ્યાનમાં રાખ્યાં.

9. કાર્ય કર્તૃત્વ પર અતિ ગીચતાની અસરો (Effects of High Density on Task):

અતિગીચતાને કારણે જટિલ કાર્યોના વ્યક્તિગત કર્તૃત્વના ઘટાડા રૂપે અસરો જોવા મળી. 1976 પાઉલસ (Paulus), ઔનિસ (Aunis), સેતા (Seta), સ્કાડે (Schade) અને મેથ્યુસે (Mathews) આ પાંસાનો અભ્યાસ કરેલ છે. તેઓને જોવા મળ્યું કે ઉચ્ચ સામાજિક ગીચતા અને જગ્યાની અતિગીચતાએ જટિલ ભુલ ભુલામણી કાર્યના કર્તૃત્વમાં ઘટાડો કર્યો. વસ્તીની અતિગીચતા અને જગ્યાની અતિગીચતાને કારણે શ્રમ કે કાર્યનો આ પ્રકારનો ઘટાડો મુખ્યત્વે શાળાઓ, કોલેજો, હોસ્પિટો અને ઉદ્યોગોમાં જોવા મળ્યો. પરંતુ અગાઉના કેટલાક અભ્યાસો આ પરિણામને પુષ્ટિ આપતા નથી. આ પુષ્ટિ ન આપવાનું મહત્વનું કારણ એ હતું કે પાઉલસ અને અન્યના શરૂઆતના અભ્યાસો સાંદર કાર્યો ઉપર થયેલા હતા તેથી વસ્તીની અતિગીચતાને કારણે કાર્યમાં કોઈ ઘટાડો થયો ન હતો. પરંતુ જટિલ કાર્યો ઉપર હાથ ધરાયેલ બધા અભ્યાસોએ કર્તૃત્વમાં ઘટાડો દર્શાવ્યો હતો.

10. લાંબા સમયની અતિ ગીચતાની અસરો :

(Effects of Long-Term High Density):

પ્રયોગ શાળાના પ્રયોગો ભીડની ટૂંકા ગાળાની અસરો ઉપર થયા હતા. વિધેયોને ફક્ત થોડા કલાક માટે જ ભીડમાં મૂકવામાં આવ્યા હતાં. આથી અતિભીડની પરિસ્થિતિમાં લાંબા સમય માટે શું બને છે તે શોધી કાઢવું જરૂરી છે. વ્યક્તિઓ તેમના રોજબરોજનાં જીવનમાં વારંવાર આવી પરિસ્થિતિઓમાં મુકાંય છે. ભીડભાડની લાંબા સમય માટેની પરિસ્થિતિઓનું સ્થળ ઘર, છાત્રાલય અને હોસ્પિટમાં હોય છે. આ પરિસ્થિતિઓમાં